

historické knižničné fondy

REALIZÁCIA PROGRAMU UNESCO PAMÄŤ SVETA (MEMORY OF THE WORLD PROGRAMME) V SLOVENSKEJ REPUBLIKE

Úvod

Svetové dokumentárne dedičstvo zhromažďované po celé stáročia v knižničach, archívoch, múzeách, galériach, ale i filmotékach, fonotékach a elektronických bázach jedinečne odráža rôznorodosť ľudských dejín, národov, jazykov, kultúr i individuálnych osobností. Je zrkadlom svetovej civilizácie a zároveň jej pamäťou. Táto pamäť je však krehká a permanentne ohrozená. V dôsledku prírodných, ale bohužiaľ aj ľudstvom spôsobených pohrôm sa každým dňom ne-návratne strácajú jedinečné doklady histórie sveta, jeho kultúry, umenia, vedy a poznania. Množstvo dokumentov a pamiatok tak doslova zaniká v dôsledku prirodzeného starnutia, veľmi častého fyzického opotrebovania, negatívnych vplyvov prostredia, ale aj nedostatočných podmienok ochrany, uloženia a konzervácie.

Uvedomujúc si zodpovednosť za stav a situáciu v oblasti svetového dokumentárneho dedičstva UNESCO v roku 1993 oficiálne prijalo a vyhlásilo nový celosvetový megaprogram nazvaný PAMÄŤ SVETA (Memory of the World Programme). Jeho hlavné úlohy a ciele prezentované v početných materiáloch a programových bulletinoch možno zhrnúť a zovšeobecniť v nasledovných tézach:

- uplatňovanie kvalitatívneho nového prístupu k záchrane, uchovaniu, rekonštrukcii, ochrane a spracovaniu ohrozeného svetového dokumentárneho dedičstva,
- vytváranie optimálnych podmienok pre jeho bezpečné uloženie, konzervovanie a reštaurovanie,
- vytváranie podmienok na uľahčenie a demokratizáciu prístupov k nemu zo strany širokého spektra používateľov,
- vytváranie podmienok na dynamizáciu medzinárodnej spolupráce v oblasti svetovej kultúrnej, informačnej a dokumentačnej výmeny,

- zavádzanie moderných digitálnych technológií spracovania dokumentov na vysokokvalitných médiách (CD ROM), tvorba príslušných edícií, báz dát a sietí,
- komplexná mobilizácia intelektuálnych vedeckých, technických, technologických a finančných zdrojov,
- iniciovanie kampaní a podporných aktívít smerujúcich k vytváraniu finančných zdrojov určených na podporu tvorby konkrétnych projektov a ich praktickú finálnu realizáciu.

SNK v procese realizácie programu Pamäť sveta v SR

Slovenská republika a jej príslušné inštitúcie (knižnice, archívy, múzeá, galérie...) vstúpili do medzinárodných aktivít súvisiacich s programom na začiatku roka 1995, keď sa aktívne zapojili do spracovania analytických materiálov mapujúcich vo forme dotazníka UNESCO i IFLA najvýznamnejšie slovenské historické knižné fondy. Pod gesciou SNK v MS v Martine bol spomínaný dotazník adresovaný všetkým významným správcom tohto druhu národného dokumentárneho dedičstva. Okrem SNK, Univerzitnej knižnici v Bratislave, knižnici Rádu Premonštrátov v Jasove, lyceaľnym knižniciam v Bratislave a Kežmarku, biskupským knižniciam v Rožňave, Spišskej kapitule a Nitre, farským knižniciam v Banskej Bystrici, Spišskej Novej Vsi, Čaplovičovej knižnici v Dolnom Kubíne, múzeám v Antole, Betliari, Červenom Kameni, Topoľčiankach aj pracovisku SNG v Strážkach, kde sú zachované i ucelené historické interiérové knižničné súbory. Spracované analýzy boli v anglickej verzii v priebehu prvého štvrtroka 1995 odoslané príslušným gestorom v zahraničí. Príslušné aktivity SNK boli veľmi pozitívne ocenené zo strany Dr. Jan Lyallowej, riaditeľky Národného úradu ochrany pri Austrálskej národnej knižnici v Canberre, ktorá ich využila v rámci spracovania prehľadového ma-

teriálu UNESCO (Memory of the World Programme – A Survey of current Library Preservation Activities) vydaného v roku 1996.

Ďalšou aktivitou SNK i SR v tejto oblasti bola účasť jej delegáta na subregionálnom stretnutí organizovanom UNESCO k problematike programu Pamäť sveta, konanom v marci roku 1995 v Budapešti za účasti zástupcov z Rakúsku, Českej republiky, Maďarska, Chorvátska a Rumunska. Medzi záverečnými odporúčaniami tohto podujatia sa okrem organizačných úloh národných knižníc, archívov, atď. v oblasti presadzovania zámerov programu Pamäť sveta v jednotlivých členských krajinách vo vzťahu k príslušným ministerstvám i národným komisiám UNESCO objavili aj tézy týkajúce sa vyslovene technických aspektov ochrany, spracovania a prezentácie dokumentárneho dedičstva. Možno ich uviesť v nasledujúcom prehľade, ktorý nie je postavený hierarchicky, napriek tomu obsahuje veľmi dôležité závery aplikovateľné vo všeobecných i konkrétnych špecifických prípadoch príslušných inštitúcií:

1. Základným cieľom programu Pamäť sveta je podporovať ochranu dokumentov všetkých druhov a umožniť k nim prístup.
2. Digitalizácia je účinným nástrojom k uľahčeniu tohto prístupu ako aj priamej podpory ochrany dokumentov.
3. Digitalizácia má stýčné hranice s ochranou fondov a zbierok.
4. Digitalizácia nemôže nahradzať bežnú ochranu dokumentov.
5. Určité druhy špeciálnych dokumentov sa nezachovávajú na dlhšie obdobie v pôvodnej kvalite, a preto perspektívna ochrany ich obsahu bude možná jedine v digitálnej forme.

V rámci komparácie výhod bežného mikrofilmovania s digitálnym uchovávaním dát boli pre tlačené dokumenty, rukopisy a fotografické diapositívy sfomulované nasledujúce body:

1. mechanické poškodenie dokumentov môže byť minimalizované použitím digitálnych kamier,
2. digitálne kamery sa stávajú dostupnými pre ich rastúci výskyt,
3. digitalizované tak môže byť akékoľvek rastúce množstvo dokumentov,
4. digitálne snímanie vyžaduje oveľa menej svetla ako fotografické,
5. výroba fotografií je oveľa dražšia ako priama digitalizácia,
6. fotografie sa stávajú skôr či neskôr po-

ložkami vyžadujúcimi samostatnú ochranu.

Digitalizácia vo veľkom rozsahu a jej dát môžu byť dostupné vtedy, ak budú držané v digitálnych „mass storage systems“:

1. Digitálne mass storage systems kontroloujú ich bázy automaticky, zabezpečujú migráciu dát do nových systémov bez nevyhnutnosti zásahov človeka.
2. Takéto systémy sa zavádzajú v rastúcej miere v niekoľkých oblastiach vo sfére „datahighways“ a „video-on-demand“.
3. CD ROM ako bežne dostupný nosič formátovaných digitálnych dát sa stáva významným a vplyvným nástrojom ich rozširovania, začas môže slúžiť ako pamäťové médium pre menšie množstvá dát.

Budapeštianske podujatie apelovalo aj na testovanie digitálnych technológií a zariadení v zúčastnených krajinách ešte pred zážením ich záväzného používania a kúpy. Jeho gestori za UNESCO navrhli, aby sa táto záležitosť riešila spôsobom vedúcim k dostupnosti všetkých komponentov príslušného technického vybavenia (digitálnych kamier, svetelných zdrojov, atď.) formou prenájmu na dobu zhruba troch mesiacov s implementáciou všetkých fáz digitalizačného procesu smerujúceho k finalizácii digitálnych verzií súborov unikátnych historických dokumentov medzinárodného významu. Táto myšlienka vrátane finančnej pomoci UNESCO vo výške 10 až 15 000 USD na každý takýto vstupný národný projekt, v rámci ktorého by prebiehali aj praktické školenia operátorov, prípadne reštaurátorské práce na vybraných dokumentoch sa však doteraz nezrealizovala. Rovnako deklarovaná podpora rozvoja digitálnych technológií a ich využívania v členských štátach. V Budapešti sa veľmi vážne uvažovalo aj o scanningu diapositívov, ktoré sú často jediným kvalitným farebným druhom dokumentácie vzácných zbierok a vzácných dokumentov. UNESCO hodlalo rozvinúť v limitovanej miere aj digitalizáciu diapositívov s primárnym zhodnotením technických a finančných aspektov takýchto procedúr. V záujme záchrany historických zvukových záznamov boli záverečné odporúčania budapeštianskeho subregionálneho stretnutia zamerané na digitalizáciu špecifických zvukových nosičov – fonografických valcov, ktorá sa s úspechom realizovala v Rakúsku a Veľkej Británii. Ako už bolo spomenuté, medzi hlavné

záverečné odporúčania budapeštianskeho podujatia boli zahrnuté aj čisto organizačno – administratívne opatrenia príslušných členských krajín smerujúce k potrebej inštitucionalizácii národných aktivít (zakladanie národných komitétov pre program Pamäť sveta, iniciovanie príprav a tvorby konkrétnych projektov).

S priebehom, závermi a odporúčaniami budapeštianskeho rokovania boli ihneď podrobne oboznámení kompetentní pracovníci MK SR i oficiálni predstaviteľia Slovenskej komisie UNESCO pri MZV SR.

V záujme ich efektívneho a praktického napľňania bol na pôde Slovenskej národnej knižnice MS v lete 1995 spracovaný aj odporúčajúci materiál (Program Pamäť sveta a slovenské dokumentárne dedičstvo – východiská, stratégie, ciele a úlohy) obsahujúci všetky hlavné aktuálne informácie o dianí v okolitých krajinách. Materiál obsahoval aj všetky hlavné tézy Programu prenesené do konkrétnych záväzkov a úloh všetkých slovenských orgánov, organizácií a inštitúcií zodpovedných za správu, ochranu, spracovanie, dokumentáciu, výskum i prezentáciu národného kultúrneho a dokumentárneho dedičstva. V tézach sa načrtli aj ťažiskové úlohy navrhovaného národného komitétu pre program Pamäť sveta ako výkonného, poradného a koordináčného orgánu. Zdôraznila sa predovšetkým jeho úloha katalyzátora príslušných akcií a činností vo vzťahu k UNESCO, Medzinárodnému poradnému výboru pre program Pamäť sveta, vládnym i nevládnym medzinárodným organizáciám (Rada Európy, IFLA, ICA, FID atď.).

Materiál pochopiteľne obsahoval aj tézy, v ktorých sa doporučovalo MK SR iniciovať komplex činností smerujúcich k pasportizácii ohrozeného dokumentárneho dedičstva na Slovensku i pamiatok slovenskej provenience v zahraničí a iniciovanie tvorby konkrétnych projektov na inštitucionálnej, národnej, regionálnej i medzinárodnej úrovni. Špecifikoval aj pojem dokumentárneho dedičstva (*documentary heritage*) ponímaný UNESCO-m veľmi široko (pamiatky knižnej kultúry, archívne dokumenty, špeciálne dokumenty – mapy, plány, fotografie, filmy, fonografické valce, audiovizuálne dokumenty, atď.). Pomenoval aj typy jednotlivých inštitúcií, ktoré by mali iniciovať konkrétné projekty, s účelom ich záchraný či zachovania pre ďalšie generácie prepisom na moderné médiá, vrátane archívov osobitného významu (STV, SR, SI, filmového ústavu, atď.).

V rámci uvedenia technických a techno-

logických špecifikácií programu UNESCO Pamäť sveta v oblasti priamej či nepriamej digitalizácie sa v tomto odporúčajúcom materiáli v podstate prezentovali výsledky a skúsenosti spoločnosti Albertina Icons. Doporučila sa aj tvorba technického pracoviska pre digitalizáciu na Slovensku, ktoré by bolo vybavené komponentami testovanými českými kolegami v Prahe a Beroune.

Bohužiaľ, všetky tieto odporúčania sa na program rokovania príslušných grémií Ministerstva kultúry SR dostali až na začiatku roka 1996, keď sa konštatovalo, že je potrebné pripraviť ustanovujúcu schôdzku Slovenského národného výboru pre program Pamäť sveta. Ten bol potom vo februári oficiálne založený za širokej účasti popredných predstaviteľov MK SR, Slovenskej komisie UNESCO, SAV, knižníc, archívov, múzeí a galérií. Jeho čestným predsedom sa stal spisovateľ a básnik Dr. Jozef Bunčák a výkonným predsedom Ing. Jozef Hanus, CSc., pracovník Slovenského národného archívu v Bratislave. K hlavným úloham výkonného výboru patrilo v nasledujúcich mesiacoch popri tvorbe štatútu komitétu aj vytvorenie pracovných sekcií pre jednotlivé typy dokumentov (archívne, knižničné, ikonografické, archeologické, filmové a iné audiovizuálne). Komitét doporučil Ministerstvu kultúry SR aj iniciovanie tvorby konkrétnych projektov, ktoré by vytvorili základy budúcich slovackáckých edícii jednotlivých typov dokumentov. Za oblasť knižných dokumentov, resp. pamiatok knižnej kultúry boli centru UNESCO pre program Pamäť sveta v Paríži povolené dva. Popri iluminovaných kódexoch knižnice Bratislavskej kapituly – antifonároch, spoločnom projekte SNK a SNA, aj projekt Univerzitnej knižnice v Bratislave – Islamské rukopisy v Bašagičovej zbierke.

Slovenská národná knižnica MS povolená gesciou nad oblasťou knižničných dokumentov a pamiatok knižnej kultúry iniciovala v letných mesiacoch roku 1996 presne v intencích doporučení Medzinárodného poradného výboru UNESCO pre program Pamäť sveta aj dotazníkový prieskum, ktorého zmyslom a základným cieľom bola tvorba národného registra a bázy dát najvýznamnejších pamiatok z tejto oblasti určených na digitalizáciu i prípadné nominácie na zápis do svetových zoznamov ohrozeného dokumentárneho dedičstva. Materiál obsahujúci zásady a kritériá výberu bol adresovaný takmer 300 inštitúciám – knižniciam, archívom, múzeám, galériám, príslušným ústavom Slovenskej akadémie vied, fakultám vysokých škôl i cirkvám. Celú

akciu možno hodnotiť veľmi pozitívne nie len ako rozsiahlu informačnú kampaň pre program Pamäť sveta na Slovensku, ale aj ako dobrý spôsob iniciovania ďalších projektov digitalizácie významných dokumentov.

Popri účasti na 1. svetovej konferencii k problematike programu Pamäť sveta v Oslo (Dr. Jankovič, Dr. Musil) sa členovia výkonného výboru venovali aj hľadaniu zdrojov a finančnej podpory pre iniciované projekty. Na základe žiadosti adresovanej grantovej komisii Matice slovenskej bolo z jej prostriedkov určených na prípravu projektu „Illuminované kódexy knižnice Bratislavskej kapituly – antifonáre“ 60 000 Sk, z ktorých sa financovala kodikologická a umenovedná analýza tzv. Hanovho kódexu (Dr. J. Sopko), príprava dát a ich preklady (Dr. Jankovič, Mgr. Majerová) i konzultácie na pôde Národní knihovny v Prahe a u spoločnosti Albertina icome.

Na pôde týchto inštitúcií sa pod patronátom UNESCO konalo v priebehu novembra 1996 aj medzinárodné podujatie zamerané na problematiku digitalizácie rukopisov a vzácných tlačí. Slovenská národná knižnica MS v rámci neho v spolupráci s horeuvedenými partnermi zrealizovala digitálne faksimile vzácej prvotlače z jej fondov – Uhorskú kroniku Jána z Turca považovanú za najrozsihlajšie uhorské kronikárské dielo 15. storočia. Dielo mapujúce uhorské dejiny od najstarších čias až do dobytia Viedne kráľom Matejom Korvínom roku 1487 vyšlo poprvýkrát v Brne už roku 1488. Stalo sa známym predovšetkým výskytom mena Slováčko (Zlowachko – jeden z veliteľov ozbrojených brátríckych družín), ale aj slovenských pomenovaní niektorých lokalít. V zbierke inkunábulí Slovenskej národnej knižnice v Martine sa okrem neho nachádzalo aj jeho druhé, augsburgské vydanie z r. 1488, výnimočné vzácnymi kolorovanými portrétnymi drevorezmi anonymného zrejme augšbugského grafika. Toto sa stalo predmetom digitalizácie. Súčasťou jeho spracovania vo forme CD ROM je popri kompletnej obrazovej dokumentácii zrealizovanej priamou digitalizáciou cez kameru Kodak DCS 460 aj textová časť obsahujúca základné bibliografické údaje o dokumente, biografiu Jána z Turca a základnú analúziu ku vzniku a obsahu diela. Kvalitná používateľská verzia tak prostredníctvom aplikácie softvérového systému WiniFret umožňuje detailný prístup ku všetkým časťiam dokumentu vrátane väzby.

Po prezentácii tohto titulu u ministra kul-

túry SR Ivana Hudeca začiatkom roka 1997 a následnom spracovaní návrhu na vytvorenie digitalizačného pracoviska na pôde Matice slovenskej i tvorbe podkladov pre účelové sponzorské aktivity (programový bulletin) zamerané len na podporu tejto oblasti spracovania a prezentácie dokumentov, sa fažisko našich snažení orientovalo na prípravu textov, resp. dát k pilotnému projektu digitálnej slovenskej kódexovej edície nazvanej „Memoria Slovaciae – Medii Aevi Manuscripta“ – tzv. Hanovmu kódexu. Tie sú dnes hotové a pripravené v elektronickej forme v slovenskej i anglickej verzii.

Ich štruktúra a úroveň popisu vychádzajúca z doporučených a všeobecne prijatých odporúčaní a záverov Medzinárodného poradného výboru pre program UNESCO Pamäť sveta tak umožňia nielen detailnú orientáciu v dokumente, ale poskytnú aj komplexnú kodikologickú, paleografickú, umenovednú a liturgickú analýzu diela v minulosti necitlivu rozdrobovaného na viacero častí, ktoré bude dnes možné aspoň vo virtuálnej podobe na CD ROM spojiť kompletnie do pôvodného stavu a tak ho prezentovať odbornej i kultúrnej obci.

Dvojzväzkový Hanov kódex uvádzaný v súpisoch aj, ako Antiphonarium Bratislavense Ila a IIb, je jednou z najvýznamnejších doma zachovaných pamiatok knižnej kultúry stredovekej Bratislavы. Bol vytvorený na podnet kanonika miestnej kapituly Jána Hana (Haan de Wep, Ispar). Jeho iluminátorom bol s najväčšou pravdepodobnosťou bratislavský maliar Matej Prenner ovplynený typom aj celkovým charakterom výzdoby skvelými prácam miniátorov salzburgských kódexov.

Vysoká umelcovská úroveň a kultúrnohistorická hodnota ďalších analogických kódexových diel bratislavskej provenience viedla Slovenskú národnú knižnicu v MS nielen k iniciovaniu a gestorskému vedeniu široko ponímaného projektu „Illuminované kódexy knižnice Bratislavskej kapituly na CD ROM“, ale v spolupráci so Slovenským národným archívom a príslušnými špecialistami aj k vyplneniu a odoslaniu nominačného formulára UNESCO na užie ponímaný projekt „Illuminované kódexy knižnice Bratislavskej kapituly – antifonáre“ do centra programu v Paríži.

Po jeho oponovaní, prijati a schválení Medzinárodným poradným výborom pre program Pamäť sveta, jeho zasadnutie sa konalo koncom septembra 1997 v Taškente, bol uvedený súbor iluminovaných stredovekých bratislavských kódexov zaradený do

elitného zoznamu vzácneho dokumentárneho dedičstva sveta. Rovnako ako projekt Univerzitnej knižnice v Bratislave, ktorého cieľom je digitálna prezentácia súboru vzácných arabských rukopisov nachádzajúcich sa v Bašagičovej zbierke.

Pred Slovenskou národnou knižnicou i ďalšími inštitúciami podielajúcimi sa na reálizácii jedinečného programu Pamäť sveta i projektov digitalizácie vzácných dokumentov, fondov či zbierok tak začínajú dominovať Neustále opakované a mnohokrát bohužiaľ konštatované požiadavky technic-

kého rozvoja a s ním logicky spojené problémy získavania finančných zdrojov. Bez nich a bez skutočnej podpory kompetentných inštitúcií zostávajú všetky uvedené snaženia i dosiahnuté výsledky na polceste, nielen z pohľadu všeobecného vývoja svetovej praxe, ale aj z aspektov modernej ochrany a prezentácie slovenského národného a dokumentárneho dedičstva v medzinárodných kontextoch informačnej a dokumentárnej výmeny.

PhDr. ĽUBOMÍR JANKOVIČ, CSc.

KNIŽNICA MINORITOV Z LEVOČE

Františkánska rehoľa začala svoje pôsobenie na Slovensku pred mnohými storočiami. Medzi oblasti, v ktorých sa veľmi skoro usadili, patrí aj Spiš. Nie je presne známe, kedy prišli františkánski mnísi do Levoče, ale v historických prácach sa píše o roku 1241. Aj cirkevný historik Jozef Špirko sa domnieva, že sa tak stalo ešte v 1. polovici 13. storočia. Inšpiruje ho k tomu najmä historicky dokázaná existencia františkánskeho kláštora v Jágri.

Príchod tejto rehole má pravdepodobne aj súvis s kolonizáciou spišského regiónu po ničivom tatárskom vpáde v rokoch 1241–42.

V Levoči sa usadila miernejšia vetva rádu sv. Františka, tzv. konventuáli-minoriti. Tito okrem vlastného rehoľného domu vlastnili aj iný nehnuteľný majetok. V dôsledku častých požiarov, ktorým bolo mesto v minulosti často vystavené, sa nezachovali archívne materiály, ktoré by nám osvetlili spôsob života a činnosť rehoľníkov. Na základe viacerých indícii však možno predpokladať ich aktivitu v rámci pastoračnej, kazateľskej, misijnnej, ale aj vedeckej činnosti.

Rozloha minoritského kláštora svedčí o skutočnosti, že bol často a hojne navštevovaný. Táto skutočnosť potvrzuje predpoklady o využívaní tohto kostola slovenskými

veriacimi, ktorí ako sociálne veľmi slabá vrstva boli veľmi početní.

K úspešnej realizácii načrtnutých aktivít potrebovali levočskí minoriti od počiatku knižnicu. Dnes si len ľahko dokážeme predstaviť jej stredoveké zloženie, nakolko reprezentačné kódexy sa budú nezachovali, alebo sú uložené na neznámom mieste. V každom prípade už dlhý čas nie sú súčasťou knižnice. O ich existencii však nemožno pochybovať. Dosvedčuje to aj testamentárny odkaz spišského kanonika Juraja Lewdwschitta (1496), v ktorom levočským minoritom zanechal 14 florénov, ako náhradu za knihu, ktorá sa im u neho stratila.

Počas reformácie, niekedy v roku 1544, alebo 1545 minoriti pod tlakom novej konfesie opustili mesto. Je viac ako pravdepodobné, že tu zanechali aj svoj majetok, teda aj zbierku kníh. Smer ich odchodu je tiež zahalený rúškom tajomstva, ale pravdepodobne sa usadili v Rakúsku alebo Poľsku, kde existovali silné františkánske enklávy. Pre Poľsko hovorí aj značný počet poloník v knižnici, ak jedie tie sa tam mohli dostať aj v iných súvislostiach, ak berieme do úvahy spišskopoľské historické vzfahy.

Po vŕazstve protireformácie sa minoriti do Levoče vrátili (1671). Či tu našli svoju pôvodnú zbierku alebo začali budovať novú knižnicu, to zatiaľ zodpovedne povedať ne-